

PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE JAKO VYPRÁVĚNÍ O ZÁPADNÍ MODERNIZACI PŘÍSPĚVEK K DĚJINÁM HISTORIOGRAFICKÉ KULTURY VELKÉ BRITÁNIE¹

Jakub Raška

Industrial Revolution as a Narrative About Modernisation of the West.
Contribution to the History of Historiographic Culture of Great Britain

The aim of this study is to present a historiographic paradigm of the industrial revolution which is not viewed as the traditionally understood history of the social impact of market economy and technical innovations, or as the history of various industries. Instead of focusing primarily on the historical phenomenon as such, the author emphasises the language which historiography, in this case naturally mainly the British one, used to present this historical phenomenon. The main goal of this text is a historization of a process which expanded the notion of a revolution so as to include not only political events, but also long-term structural transformation of social and economic relations, and the adoption of this term by historians (whereby the first to use the term in this sense was Arnold Toynbee). The author also analyses the most important relevant historiographic works and maps the discussion of the impact of the industrial revolution. Within this context, the often differing analyses and assessments of the industrial revolution in British historiographic production are seen as various narratives of Western modernisation.

Keywords: industrial revolution, modernization, E. P. Thompson

Jakub Raška (*1990) is a student of master's degree at the Institute of Economic and Social History of the Faculty of Arts of the Charles University, jakub.raska@volny.cz

¹ Tento výstup vznikl v rámci projektu Kulturní dějiny Evropy podprojektu Narativní složka historiografického díla: proměny příběhu průmyslové revoluce v anglosaské historiografii 1880–2000

„Nebot jestliže je tento svět označován za svět dějinný, je tomu tak proto, že chce být pojednáván narativně.“

Jean-François Lyotard, *Postmoderno vysvětlované dětem*

„Ani technika, ani věda člověka nezavazují odpovědnosti za vlastní činy; při vši nezbytnosti expertíz a nepopiratelné determinovanosti našeho jednání nedostatkem zdrojů platí, že čím výkonnější je nástroj, tím nutnější je norma pro jeho užití, případně proti jeho zneužití.“

Bedřich Loewenstein, *Víra v pokrok*

Historický proces a historiografické paradigma

Revoluce jako pojem tradičně užívaný v rámci historiografie může znamenat: povstání, často násilné, s účastí podstatné části společnosti a vedené vizí radikální změny; samu změnu politického zřízení; dlouhodobou proměnu struktur, která nemá jasně daný začátek a konec, ani minulost a přítomnost.² Průmyslová revoluce (podobně jako pozdější Koyrého a Kuhnova koncepce vědecké revoluce 16. a 17. století) postrádá kolektivní vystoupení lidu a ve slovníku historických aktérů se objevuje téměř po třiceti letech od Francouzské revoluce. Víceméně nahodilá adopce konceptu revolučních účinků stroje anglickým historikem Arnoldem Toynbeem na začátku 80. let 19. století a jeho následná akceptace celosvětovou historiografií však zapříčinila, že byly narativy této „tiché, ale o to mocnější“ revoluce (Friedrich Engels) strukturovány jako revoluce politické. Průmyslová revoluce má své předdějiny (vynález létajícího člunku), zásadní

řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2015. Kromě své fakulty, která mi poskytla prostředky na výzkum a badatelský pobyt, bych rád poděkoval za pomoc s precizací tématu doc. Jakubovi Rákosníkovi, za pročetí textu a podnětné poznámky Jakubovi Ortovi a Šimonovi Trusínovi a za jazykovou korekturu Barboře Matášové.

2 JÖRG FISCH, REINHART KOSELLECK, CHRISTIAN MEIER, *Revolution*, in: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, (edd.) Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, díl 5, Stuttgart 1984, s. 653. Na více jak stu stránkách se pojem průmyslová revoluce objevuje pouze jednou, což pouze potvrzuje domněnku mnohých badatelů a badatelek, že mimo anglosaský prostor nemělo pojetí revoluce jako dlouhodobého strukturálního procesu tak silnou rezonanci.

milníky (vynález tkalcovského stroje Jenny, vylepšení parního stroje konstrukcí odděleného kondenzátoru páry Jamesem Wattem, zrušení obilních zákonů či mezinárodní Průmyslová výstava v Křišťálovém paláci), své vítěze a poražené (ačkoli se historická obec nikdy neshodla, do jaké skupiny ta která sociální vrstva patří) i určité revoluční a bojové metafory, které historici a historičky užívají, když líčí její průběh.³ Čteme proto o „technické bouři“, o „smetení starého světa“ nebo o „dobyty přírody člověkem“.

Metafora revoluce nejenže otevírá prostor pro hodnocení jejího smyslu, ale rovněž umožňuje pro modernizační proces užívat velké a značně nestálé sémantické pole, v jehož rámci se diskutuje široká a velmi rozmlžená paleta témat – dějiny stroje a techniky, úděl dělnictva, vztah chudoby a pokroku, kapitalismus a blahodárnost či škodlivost státních intervencí do ekonomiky nebo úvahy o technické civilizaci a s tím spojená otázka „mechanizace“ či „kapitalizace“ ducha. Poslední jmenované je rovněž oblíbená figura kontinentální filozofie řekněme od Jeana-Jacquesa Rousseaua po Jana Patočku.

Přesto však má průmyslová revoluce dnes, ačkoli jde o pojem původně vzniklý jako metaforické označení zdůrazňující radikalitu a rychlost proměny anglické sociální a ekonomické struktury, i svůj konceptuální význam. Skladba anglické výroby a společnosti zaznamenala ve století od poloviny 18. století bezprecedentní změnu, kterou historiografie musí reflektovat a pojmenovat, ačkoli se nejpozději od konce 20. let minulého století v anglosaské historiografii tu a tam (a v 70. až 90. letech většinou) vyskytují snahy o vyškrtnutí revoluční metaforiky z vědeckého slovníku. V současné době v českém kontextu upozornil Jan Horský, že teorie vývojových procesů a jejich narativní reprezentace se nemusí vzájemně vylučovat, ale naopak mezi nimi může být „plynulý přechod“. Současně připomněl i starší tezi Zdeňka Vašíčka, který s odvoláním na Nietzscheho říká o filozofických pojmech, že to jsou původně metafory, z nichž ale některé mohou být převedeny do teoretické, pojmové roviny. Nevidím důvod, proč by podobný postup nebyl možný i u konceptů hospodářské či sociální historiografie.⁴

Účelem předloženého textu je ukázat na prostoru, který je omezen geograficky (britská a zčásti americká historiografie), tematicky a časově (průmyslová

3 Tyto všechny momenty vidíme i v neaktuálnějším pokusu o syntézu dějiny průmyslové revoluce ve Velké Británii od britské historičky EMMY GRIFFIN, *A Short History of the British Industrial Revolution*, London 2010.

4 Srov. JAN HORSKÝ, *Teorie a narace. K noetice historické vědy a teorii kulturního vývoje*, Praha 2015, s. 14, 79, 97.

revoluce v Anglii asi v letech 1760–1850) základní možnosti strukturace příběhu západní modernizace. Pokusím se demonstrovat na vlivných a opakovaně vydávaných monografiích o průmyslové revoluci, na diskusích uvnitř historiografie, které významně překročily hranice vědeckého provozu, a na syntézách anglických dějin možnosti psaní o průmyslové revoluci. Na druhé straně mě bude zajímat, jak byla tato dle některých „nejzákladnější historická změna existence člověka, jaká kdy byla zaznamenána psanými prameny“,⁵ ve své nedlouhé historii vědeckého paradigmatu vsazena coby zlomový bod, který odděluje „staré“ od „nového“, do metanarace dějin Velké Británie a později celého světa.

Mým záměrem je poukázat na proměny příběhu průmyslové revoluce v různých generacích badatelů a badatelek v závislosti na tématech, která se řešila mimo úzce vymezený prostor vědeckého zabývání se minulostí či mimo vědecký diskurz obecně. S touto problematikou jsou úzce svázané často se opakující motivy utrpení (dělnické třídy či prostě jen *common people*) a na druhé straně triumfalistické oslavy koalice vědců, vynálezců a podnikatelů. To také zavedlo podnět k jednomu z nejdéle trvajících sporů v britské historiografii mezi tzv. „optimisty“ a „pesimisty“ o vlivu průmyslové revoluce na kvalitu života nejširších vrstev obyvatelstva Velké Británie, který je v anglosaském prostředí znám jako *Standard-of-living controversy*.⁶

I když se historici a historičky po desetiletí snažili svými faktografickými výzkumy dokázat, že právě jejich interpretace je nejbližší minulé skutečnosti, z dnešní perspektivy je patrné, že pouze empiricky životní úroveň, zahrnující v dějinách sporu značně nesourodý konglomerát jevů od výše reálných mezd přes zdraví dětí v industrializovaných regionech až po míru štěstí ve společnosti, prokázat nelze. Z toho důvodu tu vedle „objektivní“ práce s prameny a „objektivního“ užívání historických metod či teorií koexistují ještě jiné komponenty, které utvářejí celkovou konceptualizaci historiografického díla. Ty však zůstávají čtenáři a s velkou pravděpodobností často i autorovi skryty, protože vznikají předtím, než otevře první archivní fascikl.

5 ERIC. J. HOBSBAWM, *Industry and Empire*, London 1968, s. 13.

6 O významu této debaty nesvědčí jen její odraz v dějinách uměleckých a populárně kulturních reprezentací průmyslové revoluce v anglické kultuře, ale i nezvykle velká míra její reflexe v zahraniční historiografii. V českém kontextu například již MILAN MYŠKA, *Počátky vytvoření dělnické třídy na Ostravsku*, Ostrava 1962, s. 200. V německojazyčném prostoru dokonce vyšel překlad zásadních příspěvků k debatě v knize *Die Soziale Frage. Neuere Studien zur Lage der Fabrikarbeiter in den Frühphasen der Industrialisierung*, (edd.) G. BAJOR, W. FISCHER, Stuttgart 1967.

Hodlám proto prověřit různé narativy přechodu od „starého režimu“ sociálně-ekonomické organizace společnosti k novému, s kterými pracovala anglosaská historiografie 19. a 20. století. V rámci tohoto musí být zohledněna i funkcionálnita tradičních postav (dělník, vynálezce, podnikatel) či antropomorfovaných kvazipostav (dělnická třída, klasická politická ekonomie, technika, uhelné doly, trh) v příbězích dějin vztahu člověka a přírody od 18. století. Zde bych se také rád dotkl vzájemného vztahu historikových epistemologických předpokladů, teoretických postulátů a metod práce s prameny s jeho světonázorovým profilem.

V další úrovni se budu zajímat o to, jak historikové a historičky průmyslové revoluce pracují s fenomény charakteru dějin a proměňující se přirozenosti člověka v čase technické (průmyslové) revoluce. Právě v této oblasti se podle mého názoru nachází prostor pro naratologické čtení díla. Ještě více to platí pro historiografii, která se pokouší zmapovat zásadní strukturální změnu. Směřují dějiny průmyslové revoluce k integraci či dezintegraci společnosti? Je pro ně charakteristická změna nebo kontinuita? Zrychlují stroje rytmus dějin? Ovlivňují lidskou mentalitu? Vyzdvihují historická díla konflikt nebo spolupráci aktérů? Pokrok nebo úpadek společnosti/mravů/vkusu? Z kladených otázek je patrné mé stanovisko, že historik stejným dílem konstruuje jako objevuje, vytváří jako zprostředkovává.⁷ Historiografie je kulturní překlad, který dává význam minulosti.

Při psaní studie mě vedle mnoha (naratologických) prací o teorii historiografie inspirovaly dvě studie, které mají nejbliže k mému, řekněme nominalistickému⁸ pojetí průmyslové revoluce. První pochází z pera britského historika Davida Cannadina a vyšla roku 1984 na stránkách časopisu *Past and Present*. Cannadine se ve svém příspěvku věnuje „přepisování“ dějin průmyslové revoluce v závislosti na proměnách témat a paradigmat sociální a ekonomické teorie. Na druhé straně se však brání úplné relativizaci poznávání dějin, protože podle Cannadina „dějiny průmyslové revoluce nejsou ovlivňovány pouze současnými kritérii.“⁹ Autorem druhé, snad ještě záslužnější, studie, je D. C. Coleman. Napsal ji krátce před svou smrtí, kdy sumarizoval svou čtyřicetiletou kariéru hospodářského historika

7 Ostatně to není nic moc objevného. Elegantněji to už popsal HAYDEN WHITE, *Historický text jako literární artefakt*, in: Týž, *Tropika diskurzu: kulturně kritické eseje*, Praha 2010, s. s. 106: „Obsah historických textů je stejnou měrou *plodem imaginace* jako je *objeveným faktem*.“

8 Zde používáno opět s odvoláním na přístupy JANA HORSKÉHO, *Teorie a narace*, Praha 2015.

9 DAVID CANNADINE, *The Present and the Past in the English Industrial Revolution 1880–1980*, *Past and Present* 103/1984, s. 132.

pracujícího s tzv. „tvrdými daty“. O to více překvapí, že se v ní zabývá vcelku radikálně konceptem průmyslové revoluce jako mýtickým „dítětem vzešlým z manželství romantismu a revolučního nadšení“. Nakonec ji však bere rovněž na milost: „Koncept průmyslové revoluce je koneckonců metafora pro komplexnost, která je jiným způsobem nepopsatelná.“ Studie také, ačkoli zde mimo náš zájem, ukazuje, jak se z průmyslové revoluce v době deindustrializace ostrovního státu v 70. letech stal prostor těšící se živému zájmu turistů a důležité místo paměti jeho obyvatel; jen k polovině 80. let Coleman napočítal ve Velké Británii 464 muzeí věnujících se dějinám průmyslu a techniky, která vznikla většinou po roce 1970.¹⁰

V českém prostředí patří prvenství v nominalistické reflexi konceptu, resp. historizaci jeho obsahu s metodologickými náběhy k historické sémantice Jaroslavu Puršovi,¹¹ přičemž zde na něj nikdo – snad kromě náznaků u Milana Myšky¹² – nenavázal. Jaroslav Purš sice v Historickém ústavu během 70. a 80. let shromáždil mladší badatele, kteří měli jeho koncepci nadále rozpracovávat a interpretovat v různých výrobních odvětvích, dějinám „vyjednávání“ pojmu však již nebyl věnován prostor.

„It came suddenly like a thunderbolt from the clear sky:“ Anglie před bouří a po bouři: stroje, lidé, pokrok, tržní mechanismy a štěstí jako postavy a kvazipostavy průmyslové revoluce¹³

Představa revolučních účinků stroje a radikálního přechodu od tradičního světa ke světu modernímu nevznikla v Anglii. Angličtí pozorovatelé si proměnu, jakou jejich země prochází, uvědomovali, ale nepojmenovávali ji termínem revoluce. Ti, kteří změny výrobních způsobů vítali, hovořili o pokroku či poklidném růstu anglického hospodářství a termín revoluce v nich spíše vyvolával nepříjemné vzpomínky. Spisovatel, historik a utopický konzervátor staré „merry England“ Thomas Carlyle, který zde může symbolizovat tábor odpůrců komplexní modernizace, naopak hovořil o světě ovládaném tzv. millokracií,¹⁴ ve kterém morálku, náboženství a úctu k autoritám nahradil všeprostopující *cash nexus*. Kořeny

10 D. C. COLEMAN, *Myth, History and the Industrial Revolution*, in: Týž, *Myth, History and the Industrial Revolution*, London-Rio Grande 1992, s. 7, 42, 33.

11 JAROSLAV PURŠ, *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973.

12 Například MILAN MYŠKA, *Průmyslová revoluce*, in: Týž, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějiny sekundárního prostoru*, Ostrava 2010, s. 127–159.

13 CHARLES BEARD, *The Industrial Revolution*, London 1901, s. 23.

14 Millocracy, z anglického mill, původně mlýn, přeneseně výrobní závod, továrna.

pojmu průmyslová revoluce leží ve Francii, odkud nejdříve pronikl do Belgie. Mnoho francouzských novinářů a ekonomů, kteří se po napoleonských válkách snažili popsat překotný růst anglické a posléze i francouzské ekonomiky, se nemohli ubránit srovnání s politickými turbulencemi v nedávné historii Francie. Během 20. let, poprvé nespíše v díle Jeana-Baptista Saye, se tak zde vedle politické *révolution française* objevila i ekonomická *révolution industrielle*.¹⁵

Opět to nebyl Angličan, nýbrž Němec, kdo vymanol představu o strojích-revolucionářích z úzkého ekonomicko-technicistního obsahu a vytvořil klasickou koncepci průmyslové revoluce, která převrací nejen ekonomický a technologický život Anglie, přičemž zde Engels jmenoval především využívání vodní a parní síly a mechanizaci výroby pomocí strojů,¹⁶ ale znamená především fundamentální sociální změnu. Friedrich Engels, dvaadvacetiletý syn německého průmyslníka, přijel již jako přesvědčený komunista v listopadu 1842 do Manchesteru, aby zde dohlížel na chod otcova podniku s průmyslově vyráběným textilem. Na základě studia anglické literatury, pramenů a úzkého kontaktu s textilními dělníky zde napsal dílo, které se stalo zásadním hned ve třech směrech: jako vzor (a později i pramen) pro historiografie práce a dělnictva, jako průkopnický spis revolučního socialismu a jako základ pro paradigma průmyslové revoluce, které přisuzuje stejný význam jako politické ve Francii či filozofické v Německu.¹⁷

Kniha vyšla v Lipsku pod názvem *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* roku 1845.¹⁸ Začíná bukolickým popisem každodennosti starých venkovských

15 I když je rané užití termínu průmyslová revoluce a jeho vyjednávání a vztahu k sociokulturní imaginaci první poloviny 19. století téma nesmírně zajímavé, bohužel mu zde nemůžeme věnovat delší prostor. K ranému předengelsovskému užití pojmu průmyslová revoluce srov. ANNA BEZANSON, *The Early Use of the Term Industrial Revolution*, *The Quarterly Journal of Economics* 36/1992, s. 343–349; J. PURŠ, *Průmyslová revoluce*, s. 108–119, GARETH STEDMAN JONES, *Industrie, pauperism and the Hanoverian state: the genesis and political context of the original debate about the "Industrial Revolution" in England and France, 1815–1840*, Cambridge 1997.

16 J. PURŠ, *Průmyslová revoluce*, s. 125.

17 Zde může být rovněž zajímavé srovnání s jeho inspirátorem Mosesem Hessem, který ve své knize *Die europäische Triarchie* z roku 1841 přišel s myšlenkou, že emancipace lidstva bude záležitostí tří národů: německý lid reformace, má za úkol uskutečnit svobodu duchovní, francouzský politickou a anglický sociální. K Hessovu vlivu na mladého Engelse srov. GARETH STEDMAN JONES, *Engels and the Invention of Catastrophic Conception of the Industrial Revolution*, in: *The New Hegelians. Politics and Philosophy in the Hegelian School*, (ed.) Douglas Moggach, New York 2006, s. 215; D. C. COLEMAN, *Myth, History and the Industrial Revolution*, s. 9–10.

18 Anglicky jako *Condition of the English Working Class*, New York 1887; London 1892, v překladu americké socialistické aktivistky a bojovnice za ženská práva a práva Afroameričanů Florence Kelley-Wischnewetz; česky poprvé 1950 v nakladatelství komunistické strany Svoboda.

tkalců, kteří žili „řádný a poklidný život v počestnosti a bázni boží“. Nejenže měli lepší materiální postavení než jejich potomci, ale také se mohli zúčastnit různých kratochvílí se svými sousedy a nemravností jako hazardu a alkoholu neholdovali.¹⁹ Toto stadium sladké nevinnosti a nevědomosti však končí průmyslovou revolucí. Dělníci předtím sice vedli šťastný život a neměli nouzi o živobytí, „zato však byli duševně mrtví“.²⁰ Průmyslová revoluce zde tedy není pouze morální a materiální katastrofou, jak ji „nedialekticky“ vnímali tehdejší konzervativci, radikální toryové i političtí aktivisté z řad dělnictva, ale také základem, na kterém se mohou dělníci organizovat v emancipačním boji. Mladý Engels byl rozhodně prvním myslitelem, kdo z trpící masy udělal avantgardu nového, lepšího světa. „Dělníci už neprosí, ale hrozí a žádají.“ Tak v Engelsově příběhu po prvním (před)stadiu klidného venkovského života a druhém stadiu degradace člověka přichází epocha primitivního odporu charakteristická krádežemi nebo rozbíjením strojů a celá epopěj vrcholí čtvrtým stadiem, stvořením organizovaného proletariátu, který vede třídní boj proti hospodářské soutěži a soukromému vlastnictví.²¹

Engelsův raný spis a jeho koncepce nepolitické revoluce však v Anglii nebyla až do 80. let vůbec známa. Například ve velmi populárním díle anglického pastora a historika Johna Richarda Greena *A Short History of the English People* z roku 1874 byl revoluční pohyb na konci 18. století na kontinentě představen jako protipól k poklidným hospodářským pokrokům Anglie. „Nálady Anglie byly především industriální,“ a Angličané jen se skepsí pohlíželi na „abstraktní a často prázdné“ teorie, které „narušovaly řád“, jež jim umožňoval rychle bohatnout svou tvrdou prací.²² Tento burkiánský narativ měl dlouhou životnost. Podobně hodnotí britské a francouzské osvícenství i královna anglosaské neokonzervativní historie Gertrude Himmelfarb.²³

Roku 1884 však posmrtně vyšlo dílo Arnolda Toynbeeho, strýce slavného historika globálních dějin Arnolda J. Toynbeeho, které neslo název *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England*. Jak je to možné? Velkou otázkou, na kterou se nikomu nepodařilo uspokojivě odpovědět, zůstává,

19 FRIEDRICH ENGELS, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Praha 1950, s. 22–23.

20 F. ENGELS, *Postavení dělnické třídy*, s. 24.

21 G. STEDMAN JONES, *Engels and the Invention of Catastrophic Conception of the Industrial Revolution*, s. 208–209.

22 JOHN RICHARD GREEN, *A History of the English People*, London 1874, s. 779–780.

23 GERTRUDE HIMMELFARB, *The Roads to Modernity. The British, French and American Enlightenments*, New York 2004.

proč v Anglii na raný Engelsův spis nikdo neodkazuje, když Engels s Marxem byli v kontaktu s anglickými dělnickými vůdci již od dob chartistického hnutí, v Londýně poprvé prezentovali *Komunistický manifest* (1848) a rovněž zde stáli u založení První internacionály (1864). Jako jeden z hlavních důvodů nechuti britských intelektuálů označovat termínem revoluce mimopolitické události a procesy se obvykle označuje naprostá ignorace hegelianské a obecně idealistické filozofie a naopak vládnoucí postavení empirismu v anglosaské myšlenkové kultuře.²⁴ Učitelem Toynbeeho na Oxfordu byl ale filozof a teolog Thomas Hill Green, který se zde nejvíce zasloužil o její renesanci. Právě Green, také jeden z prvních britských liberálů více reflektující nemoc industriálních společností – masovou chudobu, přivedl svého nejoblíbenějšího studenta k četbě Marxe.²⁵

Marx si vyjasňoval radikální přechod k modernímu režimu dlouho. Roku 1856 napsal ještě víceméně tajemně v duchu engelsovské radikální poetiky: „Pára, elektrina a spřádací stroj byly revolucionáři mnohem nebezpečnějšího rázu než občané Barbés, Raspail a Blanqui.“²⁶ Svě pojetí průmyslové revoluce ale nakonec publikoval v *Kapitálu*, kde především ve 13. kapitole prvního svazku dále rozpracoval Engelsovou koncepci, částečně ji však zbavil romantizujícího patosu, který byl typický i pro jeho díla ze 40. let, a převedl ji do více matematického jazyka. Zdá se, že Toynbee se poprvé setkal s koncepcí průmyslové revoluce právě ve francouzském překladu Marxova *Kapitálu*, na který ve svém díle odkazuje. I když sám nebyl marxista ani socialista, přišla mu jako vhodné zastřešující označení procesů, které se udály v anglické společnosti posledního století.

Touto nepřímou cestou se tedy počala kariéra konceptu průmyslové revoluce, původně jako metafory ekonomické analýzy, posléze jako „hnacího stroje“ další politické revoluce a nakonec jako historiografického paradigmatu. Toynbeeho kniha je první anglicky psanou knihou a celosvětově prvním historiografickým spisem, který má termín ve svém názvu. Po Toynbeem se literatura k průmyslové revoluci počítá do desítek tisíců položek.²⁷

24 D. C. COLEMAN, *Myth, History and the Industrial Revolution*, s. 12–15.

25 K vlivu myšlení Thomase Hilla Greena na A. Toynbeeho velmi zevrubně ALON KADISH, *The Life and Death of Arnold Toynbee 1852–1883*, Duke 1986, s. 39n.

26 Marx v *Řeči o revoluci 1848*, která vyšla v roce 1856. Citováno dle J. PURŠ, *Průmyslová Revoluce*, s. 130.

27 Během svého hledání jsem objevil pouze dvě knihy, které vyšly před Toynbeeho prací a mají ve svém názvu termín průmyslová revoluce. Očekávatelně jde o spisy francouzské a německé provenience: HEINRICH BODEMER, *Die industrielle Revolution mit besonderer Berücksichtigung auf die erzgebirgischen Erwerbsverhältnisse*, Dresden 1856; ERNEST STAMM, *Symptômes d'une*

Hlavním důvodem vzniku *Lectures* a vlastně i obrácení A. Toynbeeho k historii byla jeho snaha o zpochybnění učení „deduktivní ekonomické vědy“, jak nazývá soubor axiomů klasické politické ekonomie, která „vidí v odstranění hospodářských restrikcí řešení všech sociálních problémů“.²⁸ Dobová tekutost historiografického diskurzu a silná politická angažovanost autora, jež se posléze stala typická pro psaní o průmyslové revoluci, zapříčinila, že se jeho dílo vyznačuje silným žánrovým synkretismem, kde zároveň není definována hranice mezi epochou průmyslové revoluce a dobou, ve které autor žil. Nevyjadřuje se proto pouze k minulosti, jeho soudy si naopak často kladou nárok na univerzálnost, ať již hovoří jako sociální teoretik: „Soutěž má bezpochyby svou důležitost. Bez soutěže by nebyl možný žádný pokrok, [...] Ale zde musíme rozlišovat mezi soutěží v produkování bohatství a soutěží v rozdělování bohatství,“²⁹ – či jako morální mentor, jehož jazyk se blíží žánru biblických podobností: „Stejně jako zemědělec ví, že i s nejlepším možným systémem zavlažování jeho plodiny neporostou bez nebeského slunečního svitu a deště, tak i my víme, že i když budeme mít sebelépe kontrolovanou hospodářskou soutěž, tak bez morálky a náboženství nedojdeme plnosti života.“³⁰

Toynbee se musel jako první architekt nepolitické revoluce v historické vědě vyrovnávat s problémem udržení několika různých linií výkladu v jednotném a koherentním narativu. Jeho výklad sledoval tři hlavní složky: proměny ekonomické teorie, společenské změny, kde hranicí mezi „starým“ a „novým“ je (již Engelsův) rok 1760, a výrobní inovace. Zatímco technologická stránka průmyslové revoluce od vynálezu spřádacího stroje *water frame* Richarda Arkwrighta z roku 1769 stojí ve výkladu více samostatně, ideový a sociální základ průmyslové revoluce Toynbee provázal. To nebyl nerefektovaný krok. Sám explicitně vyzdvihoval výhody propojování výzkumu ekonomických teorií se společenskými základy jejich vzniku.³¹ Stal se tak prvním anglosaským ekonomem, který usiloval o prosazení historizujících přístupů namísto hledání univerzálních zákonů ve své

prochaine révolution industrielle, Paris 1862. Po Toynbeem je v katalogu British Library, jenž představuje spolehlivou databázi pro všechny jazyky západního světa, více jak 130 000 položek.

28 ARNOLD TOYNBEE, *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England*, London 1894, s. 10.

29 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 86–87.

30 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 20.

31 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 28: „Abstract propositions are seen in a new light when studied in relation to the facts which were before the writer at the time when he formulated them. So regarded they are at once more vivid and less likely to mislead.“

vědě. Na počátku 80. let probíhal podobný pohyb i ve známém *Methodenstreit* v německojazyčném prostoru. Můžeme tudíž hovořit o celoevropském hledání nových cest ekonomické vědy v reakci na hospodářskou krizi 70. let.

Čtyři epochální díla ekonomické teorie jsou podle Toynbeeho charakterizována čtyřmi fázemi ekonomicko-sociálního vývoje anglické společnosti. Adam Smith vydal své *Wealth of Nations* (1776) v „předvečer průmyslové revoluce“ do „tichého světa hospodářské regulace“. Prosazoval proto systém volné soutěže, které umožní tvorbu bohatství. Jeho „katastrofálním omylem“ však bylo, že si myslel, že svým dílem „stvoří volnou soutěž rovných jednotek průmyslové společnosti, namísto toho však stvořil volnou soutěž nerovných jednotek průmyslové společnosti“.³² *Essay on Principle of Population* (1798) Thomase R. Malthuse byla vydána v době, kdy již byla průmyslová revoluce v plném proudu. V Toynbeeho interpretaci se tudíž již nezabýval důvody vzniku bohatství, nýbrž důvody vzniku pauperismu, nikoli tvorbou bohatství, jako spíše jeho rozdělováním. Třetí fáze průmyslové revoluce, „ekonomická revoluce a anarchie“,³³ již patří do ponapoleonské epochy míru, kdy také David Ricardo, podle Toybeeho „Spinoza naší doby“, vytvořil ve svém díle *Principles of Political Economy and Taxation* (1817) plně ahistorický systém univerzálních zákonů deduktivní ekonomie. Pro čtvrté stadium je symptomatické dílo Johna S. Milla *Principles of Political Economy* (1848). Ačkoli Toynbee Milla kritizoval, že stále vychází z pozic abstraktního ricardiánství, zasloužil si i uznání, protože ukázal, že sama soutěž nemůže být dostačujícím základem zdravé společnosti, jak si ještě v Toynbeeho interpretaci myslel Smith,³⁴ a také, že ukázal, kolik utrpení obyvatelstva během přechodu k moderní společnosti nebylo nutné. Oba motivy jsou rovněž typické i pro samotnou Toynbeeho interpretaci.

Nahrazení středověké regulace moderní soutěží jako fenoménu strukturujícího sociální života a zároveň jako „dominantní ideje“ doby jsou pro Toynbeeho rovněž hlavními charakteristikami průmyslové revoluce zcela v duchu jeho metodologie spojující idealistické a materialistické fenomény. „Parní stroj, spinning-jenny a mechanický tkalcovský stav vytrhaly společnost z kořenů,³⁵ a zapříčinily tak zhroucení starého světa. Do této doby existovala široká síť restrikcí, která bránila pohybu kapitálu a práce. Konec ochrany výroby znamenal postupný

32 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 17.

33 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 4.

34 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 27–28, 85–86.

35 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 5.

zánik drobných řemeslníků, kteří před rokem 1760 ještě „nevěděli nic o utrpeních svých potomků, která způsobí volný trh“.³⁶ Toynbee vidí obrovský nárůst pauperismu a hospodářský systém založený na velkovýrobě označuje za hlavního viníka stále se zvětšující propasti mezi třídami anglické společnosti.³⁷ Materiální a morální úpadek většiny obyvatelstva nakonec vyhrocuje v tvrzení, že průmyslová revoluce byla „nejtragičtějším obdobím, jakým anglický národ kdy prošel“.

Arnold Toynbee se ale na rozdíl od svých předchůdců (Carlyle, Ruskin) i následovníků neuchyluje k zehrání nad ztrátou řádu, klidu a šťastného života předindustriální Anglie. Sice se ostře vyhraňuje proti laissez-faire a „naturalizované soutěži vynalezené Darwinem“,³⁸ zároveň však zůstává liberálem věřícím v kontinuální pokrok, jehož součástí je i bolestivá průmyslová transformace. Poslední kapitola *The Future of the Working Classes* znamená významnou cézuru v dosavadním naladění jeho práce.³⁹ Zatímco na začátku knihy ještě hovoří o „pokroku, v který sice věříme, ale kterého bylo dosaženo za cenu mnoha nespravedlností“,⁴⁰ tak poslední část knihy je oslavou materiálního a morálního pokroku dělnictva, jehož bylo dosaženo od poloviny 19. století díky působení volného trhu, dělnických odborů a „tovární legislativě“. Anglický dělník podle Toynbeeho „nevzhlíží k revoluci“ jako kontinentální dělníci sdružení v Internacionále, protože se může na rozdíl od nich již dlouho svobodně sdružovat. Z Toynbeeho veřejného působení je patrné, že si přál, aby jeho kniha byla mezi anglickými dělníky čtena. Pokud zrovna neučil na Oxfordu, přednášel pro dělníky po celé Anglii. Jasným politicko-morálním cílem jeho knihy byla „záchrana“ anglických dělníků pro liberalismus a křesťanskou víru a zamezení šíření agresivní politiky třídního boje. Toynbee tak kritiku kapitalismu volné soutěže a výčet obětí industrializace zakomponoval do pokrokařského whigovského narativu o úspěších anglické demokracie a duchu svobody, který zde vládne.

Cesty sociálního liberalismu a křesťanského reformismu Arnolda Toynbeeho nebyly jediné, kterými představa průmyslové revoluce opožděně doputovala do Velké Británie. Spolu s pozdějšími texty fabiánských socialistů, o kterých bude

36 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 71.

37 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 84.

38 DANIEL C. S., WILSON, *Arnold Toynbee and the Industrial Revolution. The Science of History, Political Economy and the Machine Past*, *History and Memory* 26/2014, s. 150.

39 Bohužel nejsem schopen odhadnout, do jak velké míry to je důsledek faktu, že Toynbeeho kniha byla vydána až rok po autorově smrti a její konečná podoba byla složitě pospojována z Toynbeeho podkladů k přednáškám a připravované knize a poznámek jeho posluchačů.

40 A. TOYNBEE, *Lectures*, s. 58.

řeč níže, tu byla ještě zcela marginální marxistická recepcí díla Marxe a Engelse. Mezi Toynbeeho smrtí a vydáním jeho *Přednášek* vyšla kniha *The Historical Basis of Socialism in Britain* marxovského epigona a zakladatele první (neúspěšné) socialistické strany ve Velké Británii Henryho M. Hyndmana.⁴¹ Z intelektuálního hlediska šlo o podprůměrné dílo. Jedná se víceméně o výtah ze spisů Marxe a Engelse se svéráznými autorovými interpretacemi: Hyndman byl posedlý hledáním „zlatého věku“ v dějinách, kdy se anglickému pracujícím vedlo nejlépe. Nakonec ho našel v období mezi koncem 14. a první čtvrtinou 16. století.⁴² Zde je však zásadní, že se jedná s největší pravděpodobností o první anglicky psanou knihu, která pracuje s Engelsovým a Marxovým pojetím průmyslové revoluce. I pro Hyndmana je předělem starého a nového režimu rok 1760 a jediným řešením špatných podmínek dělnictva je revoluční zábor výrobních prostředků pracujícími. Hyndman tedy se čtyřicetiletým zpožděním převzal radikální řešení sociální otázky mladého Engelse v době, kdy sám stárnoucí otec průmyslové revoluce již připouštěl možnost boje organizovaného dělnictva v mezích ústavy.⁴³

Toynbeeho vliv však zůstal v anglosaském prostředí větší než Hyndmanův. Důvodem nebyla pouze nesporně vyšší intelektuální kvalita Toynbeeho díla či aura předčasně zemřelého martyra sociální reformy, ale i jeho pokus o sociálně liberální revizi dějin anglického pokroku, která měla daleko větší šance rezonovat v prostředí viktoriánské společnosti než volání po revoluci. Toynbee byl neúnavným kritikem socialistů, avšak některé závěry jeho práce, jako například teze, že rovnost před zákony musí být doprovázena i rovností materiální, měly k umírněnému socialismu minimálně blízko. Na druhou stranu v jiných závěrech (například že New Poor Law zastavil demoralizaci chudých vrstev) zůstal důsledně ctitelem tradice klasicky liberálního náhledu na sociální otázku, kde pauperizace lidových vrstev společnosti byla přičítána na vrub jejich špatné pracovní morálce.

V prvních několika desetiletích se však rezonance konceptu průmyslové revoluce úplně vytratily Toynbeeho pokrokařské tóny a naopak se prosadily pouze jeho katastrofické interpretace. Z tohoto hlediska můžeme jako prvního nositele odkazu Arnolda Toynbeeho vnímat historiografické dílo manželů Beatrice

41 H. M. HYNDMAN, *The Historical Basis of Socialism in Britain*, London 1883.

42 H. M. HYNDMAN, *The Historical Basis*, s. 1.

43 Srov. Engelsovu předmluvu k druhému vydání *Postavení dělnické třídy*, které vyšlo spolu s londýnským překladem roku 1892 – srov. BEDŘICH ENGELS, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Praha 1950, s. 297–310.

a Sidneyho Webbových. Stejně jako Toynbee pocházeli z dobře situovaných středostavovských vrstev. Beatrice později ve svých vzpomínkách⁴⁴ vysvětlovala postupné rozšíření sociálních témat mezi anglickým *Bildungsbürgertum* poslední čtvrtiny 19. století „třídním vědomím hříchu“, jež se mezi středními vrstvami stále rozšiřovalo.

Činnost Webbových zasahovala do mnoha různých sfér veřejného života. Webbovi byli novináři, politici, aktivisté, sociální reformátoři i vědci. Měli však jeden cíl, zlepšit kvalitu života anglické dělnické třídy. Spolu stáli u zrodu Fabiánské společnosti (1884), která zcela v duchu tradice anglického radikálně sociálního liberalismu promýšlela koncepty nemarxistického (a nerevolučního) socialismu, a také spoluzakládali dodnes prominentní univerzitu London School of Economics (1895), jež měla svým celkovým sociálním naladěním konkurovat neoklasické ekonomii, která především díky vlivu ekonomy Alfreda Marshalla v této době neomezeně vládla na Cambridge i Oxfordu.⁴⁵

Jako historici jsou Beatrice a Sidney Webbovi v anglosaském světě průkopníky historiografie odborářského hnutí. V jejich pionýrské práci *The History of Trade Unionism* (1894) slouží průmyslová revoluce jako zásadní předěl dvou různých světů. Nechtěli hledat „zlatý věk“ pracujících jako Hyndman,⁴⁶ nýbrž následují (intelektuálně i interpretačně nesporně zajímavější) Toynbeeho perspektivu postupného oddělování a odcizování jednotlivých tříd společnosti. Zatímco ve středověku nenalézají žádné organizace pracujících zakládané za účelem zlepšení podmínek práce, tak ve chvíli, kdy se práce začala oddělovat od kapitálu, tedy když „kapitalistický stavitel začal vytlačovat zedníka či mistra fasádníka“,⁴⁷ Webbovi hovoří o podmínkách, které vedly ke vzniku prvních odborů v moderním slova smyslu. Ve středověku v narativu autorů neexistovala kromě cechů žádná organizace pracujících, která by dbala na standard jejich života, protože zkrátka nebyla nutná. Středověk nejenže „postrádá víru v neomezenou soutěž jako garanta kvality zboží“, ale sama péče o kvalitu života byla „vedoucím principem celého středověkého řádu“.⁴⁸

44 BEATRICE WEBB, *My Apprenticeship*, London 1926.

45 DONALD WINCH, *Arnold Toynbee's Industrial Revolution*, 2013, s. 10 (tiskem nepublikovaný článek dostupný na <http://www.intellectualhistory.net/winch/donald-winch-arnold-toynbees-industrial-revolution.pdf>).

46 BEATRICE WEBB, SIDNEY WEBB, *The History of Trade Unionism*, London-New York 1894, s. 5.

47 B.-S. WEBB, *Trade Unionism*, s. 10–11.

48 B.-S. WEBB, *Trade Unionism*, s. 17–19.

Webbovi již plně opouštějí whigovský příběh anglických dějin. Nepoužívají tudíž již pojem *progress* jako dominantní ideu epochy či univerzální princip dějin, nýbrž pouze jeho sémanticky slabší variantu ve smyslu „pokroku“ či dokonce pouze „vývoje“ odborářského hnutí nebo jednotlivých odvětví průmyslu. Avšak odhlédneme-li od jazykové složky díla, která se snaží upozadit (na rozdíl od Toyneeho) „nevědecké“ morální soudy, tak příběh dělnictva zůstává stále lineárním vítězným příběhem postupného uvědomování si síly organizace.

Vidí dva hlavní zdroje vzniku dělnického odborářského hnutí, které vystaly v souvislosti s revoluční proměnou struktury pracovního trhu. Během 18. století podle autorů postupně vymizela tradice tovaryšských „cest na zkušenou“, protože se stále zvyšoval počet pracovních příležitostí ve velkých městech, kde se tovaryši začali nastálo usazovat a celý život pak strávili (mimo cechovní organizace) na pozici pracujících za pravidelnou mzdu. Druhým zdrojem byly asociace domácích přadláků bavlny ze severozápadní Anglie, které byly zakládány na ochranu proti textilní mechanizované velkovýrobě. Obě tradice se nakonec setkaly na konci 18. století, kdy se spolu s prohlubujícím se procesem oddělování kapitálu od práce měnila struktura zaměstnaneckého trhu a vandrující tovaryš se potkal s domácím přadlákem v továrnách velkých měst.⁴⁹ Tito dělníci ztratili „sebedůvěru a nezávislost“ řemeslnictva starého světa, byli sužováni neustále se zmenšujícími platy, ideologií *laissez-faire*, zhoršující se kvalitou života a masovým zapojením žen a dětí do výroby. Kapitalističtí podnikatelé to neviděli, protože se na rozdíl od „starých řemeslnických mistrů již nezajímali o úroveň života svých podřízených, nýbrž pouze o komerční stránku svého byznysu“.⁵⁰ Zárodky odborů se tak projeví tam, kde docházelo k „degradaci úrovně života kvalifikovaných pracovníků a rozpadu středověkého řádu“.⁵¹

Manželé Webbovi, středostavovští intelektuálové, kteří v anglickém prostředí jako první udělali opatrný krok od sociálního liberalismu k socialismu, neviděli rádi obrázky z raného dělnického hnutí, kdy „deprimovaná lůza“ kanalizovala svůj vztek prostřednictvím pouličního násilí. Dělnické tělo se v jejich knize nestává postupně silnější pouze kvůli růstu počtu dělníků organizovaných v odborech, ale také díky postupnému prohlubování racionalizace a sofistikanosti svých postupů. Jeho příběh se autorům rozpadá do několika fází, kdy se dělnické odbory musely potýkat nejdříve s překážkami, které jim kladla vnější síla, poté se

49 B.-S. WEBB, *Trade Unionism*, s. 26–35.

50 B.-S. WEBB, *Trade Unionism*, s. 77–78.

51 B.-S. WEBB, *Trade Unionism*, s. s. 35.

museli utkat s předsudky ve vlastních řadách. Zárodky dělnických odborů vznikaly spolu s mechanizací výroby, rozpadem středověké solidarity a oddělováním práce od kapitálu na konci 18. století, mezi léty 1799–1825 však byly státem jakékoli asociace pracujících zakázány. Po obnovené svobodě se stal hlavní agendou odborů boj za všeobecné hlasovací právo. Právě to podle Webbových způsobilo, že se dělníci zbytečně dlouho „zdržovali“ v koalici s liberály proti toryům. Teprve po třetí volební reformě (1884) začali postupně chápat nutnost změny své pozice. Zatímco až do 80. let všichni pozorovatelé (mezi nimi i Toynbee, jak jsme viděli) nadšeně psali o britských odborech jako o pevné bariéře proti všem socialistickým projektům, tak v posledních deseti letech před vydáním jejich knihy (1894) se mezi odboráři rozšiřovala četba díla vlivného amerického socialisty George Henryho *Progress and Poverty* (1879) a kolektivistické ideje. Nemůžeme pochybovat, že sami Webbovi si mysleli, že na tom mají (a ne neprávem) lví podíl.⁵²

Webbovi chápali průmyslovou revoluci jako období radikální proměny produkce zboží a distribuce zdrojů a s tím korespondující zvýšení významu kapitálu namísto práce. Tyto změny podle nich postupně potlačily solidaritu, která prostupovala veřejný diskurz starého řádu. Návrat ochrany celku vidí opět až u organizovaného dělnického hnutí či ještě spíše u dělnických odborů, abychom zdůraznili institucionální aspekt jejich díla. Moralizující kritika moderny jako období honby za ziskem a rozpadu solidarity je staré téma sociální teorie, s tímto motivem pracují i mladý Engels, Toynbee i Webbovi. Avšak hlavní motiv příběhu průmyslové revoluce z ní učinil až další intelektuální tandem manželů Barbary a Johna L. Hammondových.

Hammondovi, kteří se zcela v tradici radikálního liberalismu pohybovali v prostoru mezi Liberální a Labouristickou stranou, chápali své spisy stejně jako Webbovi a Toynbee jako „historiografické předmluvy k soudobým problémům“.⁵³ Jejich monumentální trilogie *The Village Labourer 1760–1832* (1911), *The Town Labourer 1760–1832* (1917) a *The Skilled Labourer 1760–1832* (1919) jim vynesla pověst nejvýznamnějších britských sociálních historiků své generace. V trilogii se objevují (nyní již) tradiční pesimistické obrazy komplexní přeměny socioekonomických struktur anglické společnosti, o kterých se zde již nemusíme znovu rozepisovat. Zemědělská revoluce se svým ohrazováním pozemků udělala z nezávislého rolníka „námezdního pracovníka, jenž neměl žádná práva, žádný

52 B.-S. WEBB, *Trade Unionism*, s. 300.

53 D. CANNADINE, *The Present and the Past in the I. R.*, s. 135.

majetek, ani víru v budoucnost“.⁵⁴ *The Town Labourer* se věnuje údělu člověka ve stínu průmyslové revoluce, je nejvíce citovanou knihou z trilogie a svým syžetem i jazykem se blíží struktuře dystopického románu. Technické výtvarky a ekonomická síla nového řádu podle Hammondových škodila lidem i krajině. Moderní výrobní postupy a zařízení, i přes to, že jejich vynálezci měli ty nejlepší úmysly a věřili v emancipační sílu svých návrhů, nestvořily z dělníků plnohodnotné občany, ale pouze „služebníky nové industriální síly“.⁵⁵ Parní stroj degradoval vodní mlýny na pouhé „pitoreskní ruiny“.⁵⁶

Jazyk Hammondových je vysoce emocionální s mnoha antikapitalistickými invektivami, aniž by však nechali svým historickým aktérům prostor pro třídní boj. Kniha tak zůstává dystopií. „Žádný ekonom nikdy nepochopí pocity trpícího člověka, který přešel ze světa, kde mohl jíst, spát či kouřit, kdy se mu zachtělo. [...] Bylo to jako vstoupit do vězení, kde nebylo místo pro vzduch ani smích.“⁵⁷

Ztráta štěstí, naděje v lepší život a degradace člověka na pouhého otroka nové industriální disciplíny a kontroly byly pro Hammondovy hlavní jevy průmyslové revoluce. V knize nacházíme vedle analýzy existenciálního strádání obrovské masy lidí v novém řádu i její prostorový ekvivalent, kde prostorem děje průmyslové revoluce je industriální krajina (především město) a univerzálním dějinným soudcem idea krásy.⁵⁸ Dělníci pracovali „mezi ošklivými stroji, v škaredých továrnách a dolech“. Nikdo již podle Hammondových nedokázal vzkřísit ve městech vznešenost a krásu, protože byla stejně „ošklivá“ jako celý industriální systém.⁵⁹

Spolu s krásou a vznešeností se z města vytratil i občanský duch. Hammondovi se zde opět uchylují k tradičnímu srovnání francouzských a anglických událostí přelomu 18. a 19. století. Francouzská revoluce v jejich soudu vychází lépe: i přes to, že se v jejím jménu dělo mnoho nepravostí, rozdělila společnost

54 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Village Labourer*, London 1911, s. 105. Cituji dle STEWART WEAVER, *The Bleak Age: J. H. Clapham, the Hammonds and the Standard of Living in Victorian Britain*, in: *The Victorians since 1901. Histories, Representations and Revisions*, (edd.) Miles Taylor, Michael Wolff, Manchester-New York 2004, s. 32.

55 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Town Labourer*, London 1917, s. VII.

56 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Town Labourer*, s. 6.

57 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Town Labourer*, s. 21.

58 Aníž bychom se zde chtěli poustět do hlubších analýz, je užitečné zde připomenout, že J. L. Hammond studoval na Oxfordu literaturu antického Řecka a Říma. V knize se rovněž objevuje mnoho odkazů na antická díla. Nabízí se úvaha, že je to jeden ze zdrojů jeho důrazu na univerzální ideu krásy, již je antitezí moderní průmyslová krajina. K Hammondovu studiu srov. STEWART A. WEAVER, *The Hammonds. A Marriage in History*, Stanford 1997, s. 9–43.

59 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Town Labourer*, London 1917, s. 39.

méně než revoluce průmyslová, protože „vnesla do společnosti trvalé vědomí občanství“. Anglická průmyslová revoluce se tak podle autorů neprávem prezentuje jako „mírový a konstruktivní pokrok“, protože nedokázala udělat z nižších vrstev občany, nýbrž pouze „industriální armádu“.⁶⁰ V tomto smyslu lze vnímat nevyřčený podtitul jejich knihy jako *Průmyslová revoluce: zmařená šance pokroku*. Průmyslová revoluce způsobila, že „duše člověka odcházela do nehostinného exilu. V tomto novém světě, se všim jeho bohatstvím a sliby, záhadností a nadějí, duch vzájemnosti zemřel.“⁶¹ Motiv naděje v organizovaném dělnictvu autoři nerozpracovávají tak silně jako například Webbovi, avšak i zde hraje roli. Myšlenky Francouzské revoluce doputovaly i na britské ostrovy a trpící masa obyvatel se postupně stávala dělnickým hnutím, „Leviathanem, který se rychle učí znát svou sílu.“⁶²

Hammondovi samozřejmě nebyli první, kdo hovořili o průmyslové revoluci jako o procesu, který ze světa vysál všechnu krásu a veškeré štěstí. Z britských kritiků industriální modernity v druhé polovině 19. století, ačkoli jim ještě nebylo známo paradigma průmyslové revoluce, můžeme jmenovat Johna Ruskina, prerafaelisty či Williama Morrise. Hammondovské motivy ale v historiografii můžeme vidět již v kompilační práci amerického historika Charlese Bearda, který charakterizuje průmyslovou revoluci jako období, kdy se „produkce zpeněžitelného zboží stala důležitější než radost ze života“.⁶³

Byli ale první, kdo moralizující hořkost z důsledků ekonomické modernizace historizovali v ucelené vyprávění, které se těšilo obrovskému komerčnímu úspěchu a hojnému čtenářstvu mezi vzdělanými a bohatými vrstvami anglické společnosti.⁶⁴ Avšak pro velkou vyhocenost jejich soudů museli i historici, kteří chtěli držet pesimistické pozice, nejspíše v 60. letech uznat, že koncepce Johna a Barbary Hammondových je dobově podmíněná, příliš hysterická, a tudíž nevědecká. Ještě předtím se však stala jejich raná historická díla nejoblíbenějším fackovacím panákem revizionistického a později otevřeně optimistického proudu historiografie průmyslové revoluce.

Metodologickou novinkou u Hammondových byla analýza ideologie různých tříd anglické společnosti v kulisách rodícího se systému, zde se však neubránili

60 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Town Labourer*, s. 326.

61 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Town Labourer*, s. 329.

62 J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *The Town Labourer*, s. 94.

63 CHARLES BEARD, *The Industrial Revolution*, London 1901, s. 3.

64 PETER CLARKE, *Liberals and Social Democrats*, London-New York-Melbourne 1978, s. 158–190.

různým ahistorickým esenciacím třídních specifík: jako by nová podnikatelská třída s nabytím majetku získala i nové kolektivní vlastnosti, jako jsou lakota a bezbřehá honba za ziskem. Zároveň nebyli příliš velcí počtáři a ekonomickou stránku průmyslové revoluce přecházeli víceméně románovými pasážemi o ekonomických úspěších vykoupených lidským utrpením. V jejich pracích najdeme jen minimum tabulek a výpočtů. Prázdných míst pro nové interpretace tudíž bylo hodně. Během 10. a 20. let se zároveň v anglosaském světě dokončilo etablování nového oboru hospodářských dějin. Odborná reakce na Hammondovy, stejně jako na Webbovy jako na neškolené historiky na sebe tudíž nenechala dlouho čekat.

Počátek diskuse „optimistů a pesimistů“ v historiografii průmyslové revoluce (odhlédneme-li od diskusí o pokroku, průmyslu a ambivalenci modernity v evropské publicistice a sociální teorii první poloviny 19. století, kterou ale lze v jistém smyslu vnímat jako její předobraz) můžeme datovat do léta roku 1912, kdy (nikoli náhodou) žák Alfreda Marshalla, ekonom a historik John H. Clapham, publikoval recenzi na dílo *The Village Labourer*.⁶⁵ Clapham ironicky hovoří o díle Hammondových jako o „vzrušující a brilantně napsané sociální tragédii“. To je také jediné dobré, co na knize našel. Jinak se podle jeho názoru jedná o knihu plnou předsudků vůči vládnoucím třídám Anglie, která poskytuje namísto pramenně podložených analýz sadu historických anekdot, jejichž základem jsou navíc povětšinou narativní, a tudíž vždy zaujaté a neobjektivní prameny. Hammondovi si podle Claphama „mohli dovolit být více umírnění a exaktní“.⁶⁶ Několikaletá diskuse Claphama s Hammondovými předurčila pozice, argumentační motivy i narativní strategie optimistů a pesimistů až do poloviny 70. let, kdy se spor pomalu vyčerpal.

Clapham svůj ucelený pohled na počátky ekonomické modernizace Anglie nabídl v prvním svazku o moderních ekonomických dějinách Anglie nazvaném *The Early Railway Age 1820–1850* z roku 1926.⁶⁷ Již v úvodu své práce se nepřímou strefuje do Hammondových: „Téměř všechny historické příspěvky k hlavním procesům 19. století jsou z velké části legendy. Statistickí znají vždy pravdu pouze přibližně, historici však příliš často uvěřili literárním obrazům.“⁶⁸ „Legenda“

65 JOHN A. CLAPHAM, *Review*, *The Economic Journal* 22/1912, s. 248–255.

66 JOHN A. CLAPHAM, *Review*, s. 251.

67 JOHN A. CLAPHAM, *An Economic History of Modern Britain*, díl 1: *The Early Railway Age 1820–1850*, Cambridge 1926.

68 J. A. CLAPHAM, *The Early Railway Age*, s. I.

o tom, že se všechno zhoršovalo, končí (na základě statistického studia) podle Claphama mezi zveřejněním Charty lidu (1838) a Velkou průmyslovou výstavou v londýnském Křišťálovém paláci (1851). Proti vzlykům historiografické produkce nad osudem *common people* Clapham staví tabulky konstantního zvyšování reálných mezd a spotřeby, které „sociální historici doposavad ignorovali“. Takřka pedagogickým cílem jeho knihy je naučit sociální historiky alespoň elementárním základům historické statistiky a zároveň nepřekrucování pravdivého obrazu o minulosti jejich příliš rozbujelými literárními ambicemi.

Clapham nemá rád termín průmyslová revoluce, používá ho velmi sporadicky.⁶⁹ Dle jeho názoru nebyla ekonomická modernizace zdaleka tak radikální a rychlá, jak se doposavad historická věda domnívala. Na konci zkoumaného období hovoří stále o převládajícím „drobném průmyslu, který neprošel žádnou revolucí, ale pouze pomalým vývojem“.⁷⁰ Avšak pomalý vývoj znamenal rovněž pomalá zlepšení po stránce úrovně života, kde růst reálných mezd (od roku 1820 konstantní) je jen nepatrná část obecně civilizačních výtokyků zahrnující například zlepšení lékařské péče, hygieny nebo gramotnosti.⁷¹

U Claphama, historika s hlubokým intelektuálním zázemím v neoklasické ekonomii, se snad poprvé v historiografii průmyslové revoluce objevuje motiv tržních zákonů, které jsou tvrdé a nesmlouvavé, avšak zároveň nezpochybnitelné: „Z důvodu kolísavého poměru mezi nabídkou a poptávkou domácí tkalci trpěli více růsty a propady trhu než zbytek průmyslové populace. [...] Bylo štěstí, že jejich dcery a ženy si mohly nově přivydělávat v tkalcovských halách, i když to ubližovalo cti tkalců.“⁷² Tato figura se objevuje u Johna Claphama jako odkojence ekonomie abstraktních zákonů zatím nereflktovaně, později se však stane zásadním (i v politickém smyslu slova) komponentem optimistické historiografie průmyslové revoluce. Jinak ale John Clapham většinou počítá statistiky, a to velmi přesvědčivě; hlubiny trpící lidské duše, na kterých Hammondovi postavili své vyprávění, ho nezajímají a na „meta-pramennou“ úroveň se jeho vyprávění vydá jen málokdy. Pokud už se termíny (či pouze motivy) jako utrpení, štěstí či krása v jeho knize objeví, tak téměř vždy pouze jako citace z děl historických aktérů.⁷³

69 Jiný důvod pro odmítnutí konceptu průmyslové revoluce měl ve stejné době historik Hugh Lancelot Beales, protože mu (jistě po událostech v Rusku) přišel termín průmyslová revoluce příliš „zarudlý“ – srov. J. PURŠ, *Průmyslová revoluce*, s. 168.

70 J. A. CLAPHAM, *The Early Railway Age*, s. 71.

71 J. A. CLAPHAM, *The Early Railway Age*, s. 55.

72 J. A. CLAPHAM, *The Early Railway Age*, s. 555.

73 Srov. J. A. CLAPHAM, *The Early Railway Age*, s. 21, 41, 65, 92, 101.

„Proč tedy tento věk se všemi jeho zlepšeními stvořil tolik násilných protestů?“⁷⁴ Takto otevírá J. L. Hammond svůj polemický článek z ledna 1930, ve kterém se pokouší uhájit své pozice navzdory Claphamovým závěrům. Tato studie znamenala obrat v psaní Hammondových v reakci na statistickou revizi jejich katastrofických scénářů. Opět zde píše o éře průmyslové revoluce jako o době, kdy se veškerý život podřídil individualistické filozofii a industriální disciplíně. Snažil se sice Claphama napadnout v jeho doméně – sféře čísel, avšak zcela nepřesvědčivě. Jádro Hammondovy kritiky je tak očekávatelně Claphamova přehnaná víra ve statistiku a jeho důraz na materiální stránku života člověka, jejíž zlepšení či zhoršení sama neudělá člověka „šťastného“. Všechna hnutí obyčejných pracujících v první polovině 19. století nebyla přece tváří v tvář (pochopitelně neměřitelným) dopadům industrializace jako otrěsné kvalitě volného času či dehumanizujícímu pracovnímu prostředí pouze „revolta imaginace“.⁷⁵

Hammond svou slabou odpověď dosáhl pouze lakonické Claphamovy poznámky v předmluvě k reprintu jeho práce z roku 1939: „Hluboce souhlasím s jeho názorem, že žádná statistika materiální úrovně života nemůže nikdy změřit lidské štěstí. Avšak soustředění se na stíny historické krajiny častou vede historiky k ignorování paprsků slunce.“⁷⁶ Hammondovi však odmítli přehodnotit své závěry či se více zabývat ekonomickými fenomény, pouze přestali prezentovat své práce jako univerzální interpretaci průmyslové revoluce a naopak se ještě více obrátili ke kulturním fenoménům. Nepokořili se před kritikou, pouze své argumenty posunuli ještě více do prostoru, kam je Clapham nemohl následovat.⁷⁷ Utrpení a vyprchání štěstí následkem průmyslové revoluce byly stále zásadní motivy spisů Hammondových, jen je již přestali vysvětlovat zchudnutím pracujících. Ve svém spisu *The Bleak Age* z roku 1934 to vysvětlují následovně: „Když se objevily protesty dělníků, tehdejší spisovatelé jim říkali, že se mají lépe než jejich otcové a dědové. Potraviny a oblečení jsou přece levnější a dostupnější. Tyto argumenty se objevují i u soudobých spisovatelů. Statisticy nám říkají (...) že v době hlasitých protestů byla většina žen a mužů méně chudá než v 18. století.

74 J. L. HAMMOND, *The Industrial Revolution and Discontent*, *The Economic History Review* 2/ 1930, s. 215.

75 J. L. HAMMOND, *The Industrial Revolution and Discontent*, s. 227: „Revolt of the imagination.“

76 JOHN A. CLAPHAM, *An Economic History of Modern Britain*, díl 1: *The Early Railway Age 1820–1850*, Oxford 1939, s. X.

77 STEWART WEAVER, *The Bleak Age: J. H. Clapham, the Hammonds and the Standard of Living in Victorian Britain*, in: *The Victorians since 1901. Histories, Representations and Revisions*, (edd.) Miles Taylor, Michael Wolff, Manchester–New York 2004, s. 40.

[...] Tento obecný pohled je víceméně správný. Vysvětlení tedy musíme hledat mimo sféru striktně ekonomických podmínek.⁴⁷⁸

Claphamova kniha je první výraznější vlašťovkou optimismu, ostré soudy Hammondových a jejich předchůdců si vysloužily zdvořilou, avšak tvrdou akademickou odpověď profesionálního hospodářského historika. Jenže jeho vyprávění není o mnoho více než souvislým několikasetstránkovým komentářem k historickým statistikám. Clapham jako stoupenec pramenného perfekcionismu nenabídl silný narativ, který by měl naději více rezonovat a stát se tak konkurentem katastrofického scénáře Hammondových a jejich předchůdců. Jeho největším úspěchem tak byla diskreditace Hammondových v očích odborné veřejnosti. Reprezentace průmyslové revoluce v umění⁷⁹ či populární syntézy anglických dějin, které vznikly ve druhé čtvrtině 20. století, však katastrofální hodnocení průmyslové revoluce neproblematizovaly, i když se jejich autoři sami nehlásili k levicovému táboru. Jako příklad uveďme „posledního whigovského vypravěče“⁸⁰ George Macaulaye Trevelyan, jenž měl rozhodně daleko k labourismu. V jeho knize o sociálních dějinách Anglie od Chaucera po královnu Viktorii,⁸¹ kterou údajně napsal, aby posiloval vlastenecké nálady britských vojáků na frontách druhé světové války, je prezentován příběh anglických dějin jako kontinuální pokrok, „avšak s dvěma katastrofami:“ jednou je morová epidemie v letech 1348–1349, druhou průmyslová revoluce. Ale vzhledem k tomu, že se průmyslová revoluce „rozprostírá mezi příliš mnoho generací, nelze ji považovat za katastrofu ve stejném smyslu jako černou smrt. Není to překážka, která brání v průtoku řece života; je to řeka života sama o sobě.“⁸²

V části věnované 18. a první polovině 19. století je příběh industriální tragédie (ještě více než u Toynbee) pohlcen pokrokařským metanarativem anglických dějin. Trevelyan spojuje sebevědomý osvícenský narativ nové liberální společnosti s raně konzervativním morálním rozčarováním nad důsledky průmyslové

78 B. HAMMOND, J. L. HAMMOND, *The Bleak Age*, London-New York-Toronto 1934, s. 3–4.

79 Zde vládl pesimismus až do konce 60. let. Srov. například TIMOTHY BOON, *Industrialisation and Catastrophe: the Victorian Economy in British Film Documentary, 1930–50*, The Victorians since 1901. Histories, Representations and Revisions, s. 107–120.

80 Takto ho označil E. H. Carr ve svých slavných přednáškách o metodologických základech historické vědy: E. H. CARR, *What is History?*, London 1964, s. 22.

81 G. M. TREVELYAN, *English Social History. A Survey of Six Centuries. Chaucer to Victoria*, London 1944. O rozšíření knihy do téměř každé anglické domácnosti svědčí fakt, že jen mezi léty 1942–1955 vyšel osmkrát její reprint.

82 G. M. TREVELYAN, *English Social History*, s. X.

revoluce. Jeho kritika je především znechucení estéta. Průmyslová revoluce odstranila ze světa krásu, dobrý vkus a touhu po něčem vyšším, než jen pouhý rychlý zisk. Bezvýhodnost dělnického utrpení také nerozporuje.

Trevelyan však udělal z tragédie ctnost prvního industriálního národa: „V průmyslové a zemědělské revoluci Angličané vyšlapali cestu pro celý svět. A protože byli první, co vstoupili na novou zem, udělali mnoho strašných chyb.“⁸³ Tyto chyby však Angličané dokázali díky hluboce zakořeněnému smyslu pro humanitu napravit a nové síly zkrotit: „Pokrok v humanitě, daleko více než chvástavé zlepšování techniky, je něco, na co může být 19. století opravdu pyšné: protože ve špatných rukou by mohly stroje veškerou lidskost zničit.“⁸⁴ Není příliš překvapující, že závěrečná pointa knihy je legitimizací britského koloniálního panství 19. století jako garanta „míru a svobody. Pokud by bylo rozbito, lidstvo by dýchalo těžký vzduch.“⁸⁵

Zásadním přelomem v historiografii průmyslové revoluce je až drobná a o to vlivnější kniha hospodářského historika Thomase T. Ashton nazvaná *The Industrial Revolution 1760–1830* z roku 1948.⁸⁶ Ashton dokázal to, co Clapham nikoli: nabídnout kladné hodnocení ekonomické, sociální a technologické proměny Anglie v poutavém vyprávění, které si mohl přečíst každý. Zatímco Clapham pouze opatrně našlapoval v bezpečné krajině historických statistik, Ashton se vědomě pouští do metanarativního modelování ducha doby průmyslové revoluce. Svůj díl na tom jistě měla i poválečná obnova víry v pokrok na obou stranách bipolárního světa a s ní korespondující přechod v ekonomické vědě od paradigmatu ekonomických cyklů, které se prosadilo v souvislosti s hospodářskou krizí (především Joseph A. Schumpeter), k ekonomii růstu.⁸⁷

Podle Ashton „ideje, inovace a pokrok podryvaly tradiční omezení: lidé se začali dívat dopředu namísto dozadu“.⁸⁸ Nejenže průmyslová revoluce bylo obdobím „vertikální mobility, které nebylo dosaženo nikdy předtím ani potom“,⁸⁹ a kdy „vyšší standardy života byly nabídnuty těm, co se byli ochotni přesunout do centra příležitosti“.⁹⁰ Průmyslová revoluce zde hraje zároveň zásadní mezník ve

83 G. M. TREVELYAN, *English Social History*, s. 381.

84 G. M. TREVELYAN, *English Social History*, s. 508.

85 G. M. TREVELYAN, *English Social History*, s. 585.

86 THOMAS S. ASHTON, *The Industrial Revolution 1760–1830*, Oxford 1948. Já jsem vycházel z vydání z roku 1964.

87 D. CANNADINE, *The Present and the Past in the I. R.*, s. 152.

88 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 2.

89 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 17.

90 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 2.

velkolepém dramatu emancipace lidstva. Zatímco sociální reformátoři na přelomu 19. a 20. století chtěli svými historickými výzkumy napomoci zlepšení situace pracujících a hledali historický základ jejich mizérie, Ashton objevuje počátek růstu Západu a lituje chudé zemědělce v Číně a Indii, kteří jsou sužováni všemi neduhy starého světa, protože jejich země neprošly průmyslovou revolucí.⁹¹

Ashton se sice jako hospodářský historik věnuje většinou technickým detailům výroby a těžby či analýze ekonomických procesů a lidské pocity ho příliš nezajímají, avšak při analýze nálad a idejí doby – „Čekalo se, až se myšlenka pokroku rozšíří z několika málo hlav mezi mnohé.“⁹² – dává naplno průchod svému technologickému optimismu a individuálně-pokrokařskému pojetí dějin.

Již proces ohrazování pozemků pro Ashtona neznamena pouze zvýšení zemědělské produktivity, což uznávali i pesimisté v rámci své oblíbené figury „utrpení jako daň za ekonomický růst“. Zároveň ale enclosures „neodloučily“, nýbrž „osvobodily“ člověka od půdy, aby se mohl věnovat jiným hospodářským aktivitám.⁹³ Obraz pracující ženy se také mění. Stará pesimistická historiografie nereflexivně pracovala s ideálem patriarchálního modelu rodiny (muž: práce a veřejný prostor; žena: domácnost a rodina), kterou necitlivě rozbila průmyslová revoluce. U Ashtona naopak technické vynálezy a továrny dávno před vznikem ženského hnutí trhají okovy mužské nadvlády. Možnost přivýdělnku mimo domácnost znamenala „pro ženy a dívky zmenšení závislosti na mužích a zvýšení sebeúcty“.⁹⁴

Autor nikde nepracuje s motivem mizející solidarity, která byla zašlapána do země zběsilou honbou za ziskem a výpary parního stroje. Rovněž nehovoří o industriálním režimu práce v termínech odlišující disciplíny, nýbrž novou a pravidelnou „přesnost v započetí a ukončení práce“ (na rozdíl od předmoderní práce, která je ovládána přírodními zákony jako střídání dne a noci) hodnotí jako „industriální ctnost“.⁹⁵

Společnosti však byly u Ashtona kladeny v cestě k pokroku a individualizaci různé překážky. Na jedné straně to byly vládní úřady⁹⁶ a na druhé straně neocho-

91 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 161.

92 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 57.

93 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 26.

94 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 118.

95 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 122.

96 Výpadů proti úřadům omezujícím soutěž nebo individuuum je v knize hodně. Můžeme to zde demonstrovat například na kritice ochránářství anglického vlnářství proti zahraničním textiliím a imigraci pracovní síly – T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 29: „People were exhorted, or constrained, to dress in English materials, and even the dead were not allowed to be buried in any fabric other than wool.“

ta mnoha lidí podřídít se nezvratitelnému dějinnému pohybu vpřed.⁹⁷ Zejména ekonomické procesy nabývají u Ashtona plně nezávislého postavení aktivního tvůrce dějů průmyslové revoluce a například propad trhu je zde již stejně naturalizovaná událost, se kterou musí společnost tu a tam počítat, jako špatná úroda. Z metodologického hlediska kritizuje historickou obec, že se doposavad nevěnovala vztahu mezi kapitálem, úrokovou mírou a životní úrovní a s tím souvisejícím zásadním snížením úrokové míry v polovině 18. století, které je podle Ashtona hlavním faktorem ekonomického růstu Anglie.⁹⁸

V jeho závěrech ekonomické důrazy nabývají již politických kontur: Ashton uznává, že přechod „od farem k továrnám“ nikdy nemohl být úplně hladký. Pokud však průmyslová revoluce „nebyla schopná přinést své výhody obyčejným mužům a ženám, tak to nebyla chyba ekonomického procesu, nýbrž selhání administrativy“. Ekonomika nejenže nebyla viníkem negativních důsledků mimoekonomických dějů, ona dokonce jimi sama trpěla: „Ekonomické procesy byly neustále sužovány politickými dobrodružstvími.“⁹⁹ To je také jeho hlavní apologie dějin anglického ekonomického pokroku: pokud by v době růstu průmyslu a reálných mezd neprobíhala válka s napoleonskou Francií či pokud by byla stále hojná úroda, tak by průmyslová revoluce ukázala své plody daleko zřetelněji. Za chyby však ekonomické procesy a technologický pokrok vinit nesmíme.

U Ashtona se sice občas objevují explicitně pravicové politické proklamace („sociální dávky jsou nejhůřší možnou formou podpory pro zaměstnané, protože ničí jejich iniciativnost v požadování vyšších platů a zabraňují pohybu pracovní síly“),¹⁰⁰ na druhé straně však autor uznává, že industriální společnost potřebuje soustavu veřejných služeb, která předchází sociálním disonancím.¹⁰¹ Ashton neodpovídá na pesimistickou dogmatiku věroučným spisem o západním pokroku. To přinesla až 50. léta, kdy se spor o příběh západní modernizace stal důležitou intelektuální bitvou studenoválečného konfliktu. V ranější fázi západního triumfalismu se v souvislosti s průmyslovou revolucí jedná o sborník „skupiny vědců, která se dlouhodobě zabývala problémem uchránění svobody před totalitní hrozbou“ *Capitalism and Historians*, kterému dodalo lesk jméno jeho hlavního vydavatele

97 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*: „Po více než jednu generaci bojovali dělníci předem prohraný boj se silou páry“ (s. 117), nebo „ruční tkalci jen pomalu odpovídali na ekonomickou změnu.“ (s. 123).

98 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 11.

99 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 143.

100 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 111.

101 T. S. ASHTON, *The Industrial Revolution*, s. 139.

Friedricha A. Hayeka.¹⁰² Ne náhodou se hlavní osobností celého sborníku stal T. S. Ashton – přispěl sem hned dvěma studiemi a americký historik Louis M. Hacker v podstatě celý svůj článek věnoval tomu, jak Ashton překonal Marxe, Sombarta a jejich následovníky a „svlékl donaha všechny ty, co chtěli hledat krásné ve středověku“.¹⁰³ I když se sám Ashton mírně radikalizoval,¹⁰⁴ ve sborníku zůstává zdaleka nejmírnějším pozorovatelem držícím se historické matérie.

Stejně jako už u Claphama slouží osvícenská figura vědeckého vyvracení mýtů jako hlavní argumentační strategie všech studií. Pesimisté už zde nejsou nazíráni jako partneři k diskusi, nýbrž jako ideologičtí lháři, kteří jsou hodni pouze ironického posměchu. Do kontrapozice k literárním obrázkům „zpěvu ptáčků a bzukotu včel“ starého světa stavějí autoři objektivní řeč čísel, která není ani „whigovská“, ani „socialistická“.¹⁰⁵ Přitom se uchylují k důslednému převrácení staré pesimistické kauzality. Dělníci se podle Hayeka začali bouřit proti benefitům, jež jim nabízel nový společenský řád, aniž by si uvědomovali, že byli pouze indoktrinováni ranou konzervativní ideologií vlastníků pozemků, kteří využili „mýtu popírající fakta“ o dělnické bídě jako propagandistického nástroje v legitimizaci svých zájmů.¹⁰⁶ Dělnické ambiciózní vystoupení tedy nebylo důsledkem jejich bíd, nýbrž naopak následkem zlepšování jejich materiálních a kulturních standardů, které přivodily průmyslová revoluce a osvícenské ideje: nerovnosti ve společnosti, které „byly odnepaměti vnímány jako dané a neměnné, se s příležitostmi, které nabídl nový věk, začaly jevit jako nespravedlivé“.¹⁰⁷

Nebylo by férové vytýkat Ashtonovi, že redukuje komplexnost člověka na materiální stránku jeho života, i když ve sborníku explicitně říká, že hodnocení

102 F. A. HAYEK (ed.), *Capitalism and Historians*, Chicago 1954.

103 L. M. HACKER, *The Anticapitalist Bias of American Historians*, in: *Capitalism and Historians*, s. 63.

104 Zatímco v *The Industrial Revolution* z roku 1948 (1964), s. 2, ještě (především z důvodu tradice) bere na milost termín průmyslová revoluce, zde ho již odmítá jako neadekvátní z důvodu jeho katastrofických konotací – T. S. ASHTON, *The Treatment of Capitalism by Historians*, in: *Capitalism and Historians*, s. 52.

105 W. H. HUTT, *The Factory System of the Early Nineteenth Century*, in: *Capitalism and Historians*, s. 176.

106 F. A. HAYEK, *History and Politics*, in: *Capitalism and Historians*, s. 20. K této problematice se vyjadřuje již F. ENGELS, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, s. 18–19: „Liberálové téměř pořád zdůrazňovali bídu v zemědělských okresech, zato se snažili zamlčovat bídu v továrních okresech, kdežto konzervativci naopak uznávali bídu v továrních okresech, ale o zemědělských krajích nechtěli nic slyšet.“

107 F. A. HAYEK, *History and Politics*, in: *Capitalism and Historians*, s. 18.

„dobra a zla, štěstí a utrpení, naděje a mizérie by mělo být přenecháno filozofům a teologům“.¹⁰⁸ Radikální optimisté, z nichž někteří měli již blízko k libertarianismu jako W. H. Hutt, se sem ale dopracovali. „Žádný jiný věk nebyl tolik založen na falešném sentimentu jako tento.“¹⁰⁹ Hutt porušil určité tabu: podrobil příkré kritice omezování dětské práce v první polovině 19. století tzv. továrními zákony (Factory Acts). Děti bez práce neměly výdělek a strádaly ekonomicky (a tedy v jeho chápání i morálně).¹¹⁰ „Huttovy“ pracující děti, nejtradičtější postavy v tragédii průmyslové revoluce, zde netrpěly pracovním vyčerpáním a mravní prázdnotou, nýbrž nedostatkem práce, protože ji o ni připravil stát.

V britské historiografii i v 50. letech dál trvala debata o dělnických standardech života za průmyslové revoluce. Pesimistické pozice se v 50. letech snažil vzkřísit tím, že vstoupil na „optimistickou“ půdu kvantifikovatelných faktů, Eric J. Hobsbawm, kterému odporoval R. M. Hartwell.¹¹¹ Zároveň již bylo s konečnou platností jasné, že pokud chtějí pesimisté popírat materiální zlepšení poměrů pracujících, musejí se pohybovat na časové ose pouze do roku 1820. Historiografická reprezentace průmyslové revoluce jako počátku růstu ekonomických výkonů a materiálních poměrů se ale stala dominantní, na čemž měl zásadní podíl „nekomunistický manifest“ Walta W. Rostowa *The Stages of Economic Growth*.¹¹² Průmyslovou revoluci, zde nazývanou jako *take-off*, Rostow nechápe jako zhroucení starého nebo příslib budoucího, nýbrž jako středobod, kolem kterého se strukturují veškeré dějiny lidstva, které končí (v kontrapozici k marxistické vizi osvobozené práce v beztrždní společnosti) „společností masového konzumu“. Objevování růstu západu se stala základní badatelskou otázkou hospodářské historiografie, která si nekladla nárok na univerzalitu jako Rostow.¹¹³

Nejvýznamnějším kritikem narativu o raketovém růstu Západu v 60. letech a zároveň největším vypravěčem zkušenosti generace průmyslové revoluce v celém

108 T. S. ASHTON, *The Standard of Life of the Workers in England 1790–1830*, in: *Capitalism and Historians*, s. 127.

109 W. H. HUTT, *The Factory System*, in: *Capitalism and Historians*, s. 175.

110 W. H. HUTT, *The Factory System*, in: *Capitalism and Historians*, s. 179–181.

111 ERIC J. HOBSBAWM, *The British Standard of living, 1780–1850*, *Economic History Review* 10/1957–1958, s. 46–68; R. RONALD MAX HARTWELL, *The Rising Standard of Living in England, 1800–1850*, *Economic History Review* 12/1959–1960, s. 379–416.

112 W. W. ROSTOW, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, London–New York 1960.

113 Například P. DEANE, W. A. COLE, *British Economic Growth, 1688–1959*, Cambridge 1962; R. M. HARTWELL, *Industrial Revolution and Economic Growth*, London 1971.

20. století je Edward P. Thompson. Jeho kniha *The Making of the English Working Class*¹¹⁴ je pionýrskou historickou prací kulturalistického marxismu i politickým vyznáním západních levicových historiků 60. let. Thompson předkládá na téměř tisíci stránkách velkolepý epos o lidském utrpení a boji v době přechodu do nového režimu. Již ve starší tradici britské marxistické historiografie – zde připomeňme nestorku Skupiny historiků Komunistické strany Donu Torr – jsou dvěma základními sledovanými póly na jedné straně dějiny útlatku a vykořisťování, na straně druhé historie emancipačních hnutí s (typicky britským) důrazem na etický rozměr jejich boje.¹¹⁵

Thompson se vyhraňuje proti „kultu pokroku“ z liberálního i marxistického tábora. Nehovoří o lineárním růstu bohatství země ani jednotného těla organizovaného dělnictva. V jeho knize najdeme v souvislosti s průmyslovou revolucí tradiční obrazy „utrpení a destrukce starých způsobů života“¹¹⁶ i engelsovské idealizující obrazy šťastného klidného života v předindustriálním světě, jež se znovu vkradly do historiografie prostřednictvím děl historiků a historiček, kteří měli blízko k různým levicovým hnutím 60. let.¹¹⁷ Jeho kniha však přináší jeden nový moment: důsledně se snaží zachránit životy „nebohého punčocháře nebo utopického řemeslníka“¹¹⁸ před zapomenutím a legitimizovat oprávněnost jejich snažení před liberály i marxisty, kteří je vždy brali jako konzervativní zpátečníky, čímž jejich život zplošťovaly na pouhý kompars ve velkém divadle dějin. Důrazem na hlas historických aktérů zároveň definitivně dokončuje metodologický rozchod hospodářské a sociální historiografie v rámci sporu o kvalitu života v době průmyslové revoluce: „statisticy říkají, že se zvětšila spotřeba čaje a masa, čímž podle nich byla dělnická třída šťastnější, zatímco sociální historici odpovídají: narativní prameny říkají, že lidé byli nešťastní, tudíž se jejich životní standardy musely zhoršit“.¹¹⁹

114 EDWARD P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, London 1963. Zde je vycházeno z druhého vydání z roku 1968.

115 HARVEY J. KAYE, *E. P. Thompson, The British Marxist Historical Tradition and the Contemporary Crisis*, in: E. P. Thompson Critical Perspectives, (edd.) H. J. Kaye, Keth McClelland, Philadelphia 1990.

116 E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 223.

117 Rezonovaly například v počátcích feministické historiografie 60. let, které byly silně ovlivněny marxismem. Základní přehled s odkazy na další literaturu podává DANIELA TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010, s. 53–61.

118 E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 13.

119 E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 231.

Thompson pocházel stejně jako John Hammond z rodiny metodistických kazatelů. Sympatie některých novolevicových proudů k emancipační síle náboženství, pronikání socialismu do etablovaných církevních struktur a marxisticko-křesťanský dialog byly navíc důležitou součástí atmosféry 60. let. V rámci své figury paměti na utrpení Thompson transcenduje zkušenost poražených. V jeho narativu se objevuje téměř kristovský motiv oběti jedné generace za lepší život generací následujících: pracující, kteří přicházeli o radovánky starého světa a byli podřízeni nové industriální disciplíně, „obětovali své naděje budoucnosti“¹²⁰ či „trpěli kvůli budoucím ziskům.“¹²¹

Svá politická a hodnotová stanoviska Thompson často říká explicitně v analytických částech knihy. Rozhodně nemínil nechat kohokoli na pochybách, že autorem knihy je levicový aktivista. Ještě raději je však nechává vyznávat své historické postavy. Thompsonovi dělníci přelomu 18. a 19. století nejsou roztržena lůza, která trpí destrukcí starých sociálních vazeb a maximálně se vzděje na kanalizování svého vzteku prostřednictvím násilí jako u Webbů, nýbrž egalitářští radikálové a republikáni, kteří ale nepřestávají být humanisty hluboce si vážící univerzálních etických hodnot a ceny každého individuálního života. Kritizují válku a parlamentní politiku chránící třídní zájmy landlordů či podnikatelů¹²² stejně ostře, jako se vyhraňují proti popravě Ludvíka XVI. a jakobínskému teroru ve Francii.¹²³ Skoro se zdá, jako by Thompson psal předmluvu ke své vlastní politické cestě: roku 1956 vystoupil na protest proti obsazení Maďarska Sovětským svazem z britské komunistické strany, posléze byl jeden z prvních prominentů západní nové levice a v 70. a 80. letech se stal jedním z nejvýznamnějších mírových aktivistů celého anglosaského světa. Podobnost mezi jakobínským terorem a stalinismem není náhodná, protože je důsledkem splývání a propojování Thompsony aktivistické a odborné činnosti.¹²⁴

Výše jsem řekl o Ashtonovi, že je možné z jeho díla vypreparovat jeho implicitní (Hayden White by řekl tragickou zápletku) sociální teorii, kde je ten, kdo

120 E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 223.

121 E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 346.

122 E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 157–158.

123 E. P. THOMPSON, *The Making*, s. 173–176.

124 K Thompsonovu životu a dílu v poslední době MILAN ŘEPA, *Ústřední kategorie myšlení E. P. Thompsona o práci, dělnících a jejich kultuře*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011, díl 2, Ostrava-Praha-Brno 2013, s. 151–159; DOMINIK NAGL, *Edward P. Thompson, die Neue Linke und die Krise im britischen Marxismus der 1960er und 1970er Jahre*, in: Linke Geschichtspolitik und kritische Wissenschaft. Ein Lesebuch, (edd.) AutorInnenkollektiv Loukanikos, Münster 2015, s. 85–101.

klade odpor nezastavitelným dějinným procesům, zákonitě odsouzen k prohře. Thompsonův marxismus do sebe absorbuje tradici britského náboženského disentu i empirismu. Jeho kniha je plná vymezování se vůči historiografii, kde je člověk pouhou výslednicí ekonomických sil. Bez větší intelektuální námahy je k nalezení i jeho vlastní radikálně-romantická (opět s odkazem na Whitea) představa o světě, kterou je možné vnímat jako jistou schovanou odpověď Ashtonovi. Plně odpovídá Thompsonově mimoakademické činnosti, atmosféře 60. let i naladěním různých novolevicových hnutí až do dnešních dní: člověk jako individuum i jako člen kolektivu je schopen vzdorovat strukturálnímu tlaku. V případě, že je to předem prohraný boj, je stejně vždy nutné bojovat proti procesům a událostem ohrožujícím lidskost (což v Thompsonově pojetí průmyslová revoluce rozhodně je), protože sám zápas o spravedlivější společnost a lepší svět onu lidskost zachraňuje.

Závěrem

Dějiny historiografie průmyslové revoluce lze opsat jedním z aforismů Franze Kafky: „Existuje bod, z kterého již není návratu. A právě tento bod je potřeba nalézt.“

Dějepisectví se minimálně do 70. let shodovalo na tom, že – ačkoli s různými hodnotícími znaménky – anglická průmyslová revoluce byl zásadním převratem v dějinách světa. Odmítání věrohodnosti narativních pramenů a relevance neměřitelných fenoménů, jako je kvalita volného času (i když i takové pokusy najdeme),¹²⁵ u „optimistické“ historiografie nakonec muselo v období „krize vyprávění“ v 70.–90. let vyústit v zhroucení paradigmatu průmyslové revoluce a s tím i v hledání onoho „bodu“, kdy staré nenávratně zaniká a nové vzniká. Rozhodně tomu tak však nebylo v kolektivní paměti Britů. Právě v této době se představa o průmyslové revoluci stala definitivně součástí národní mytologie „prvního industriálního národa“.

Zatímco sociální historiografie reagovala na postmoderní kritiku dějepisectví důrazem na sféru jazyka,¹²⁶ obor britských moderních hospodářských dějin se

125 Srov. například Craftsovu studii o možnostech „spočítání“ kvality života za průmyslové revoluce, kde jsou rovněž odkazy na starší relevantní literaturu: N. F. R. CRAFTS, *Some Dimensions of the „Quality of Life“ during the British Industrial Revolution*, *Economic History Review* 50/1997, s. 617–639.

126 Například Gareth Stedman Jones radikálně vykročil na cestu zkoumání dějin jazyka dělnické agitace, kterou předestřel již E. P. Thompson, aniž by však úplně zrušil jeho vztah k ekonomické základně: GARETH STEDMAN JONES, *Languages of Class: Studies of English Working Class History, 1832–1982*, Cambridge 1983.

před ní uzavřel v neprostupném matematickém jazyce výpočtů, tabulek a grafů. Závěry ekonomické historiografie se staly daleko střízlivějšími než kdykoli předtím (snad s výjimkou Claphama) a spíše se psalo o tom, co se nestalo, než o tom, co se stalo: ekonomický růst neproběhl zdaleka tak radikálně, jak se dříve historiografie domnívala, ekonomika nezažila *take-off* a běžný člověk netrpěl dopady příliš rychlé proměny světa práce, protože žádná neproběhla.¹²⁷ Zároveň s tím se úplně vytratila (pravda, někde silnější, někde slabší) etická osa dobra a zla, která do této doby hrála důležitou roli v historiografii průmyslové revoluce.

V anglosaské sociální a hospodářské historiografii nenajdeme jinou diskusi, která by byla natolik ovlivněna mimoakademickým provozem (například politikou) a nevědeckými reprezentacemi minulosti jako právě „spor“ o průmyslovou revoluci. Míra a dlouhá životnost morálního hodnocení socioekonomického procesu (a nikoli pouze jeho protagonistů) je až zarážející.

Kauzalita je tu, troufám si tvrdit, přesně opačná, než je zbožné přání i sebestpotvrzování vědců-světloňošů: obraz, který vznikl mimo akademický prostor, je adoptován historiografií, která ho vybrušuje empirickými výzkumy, aniž by zásadně pozměnila již vytvořenou konceptualizaci nebo základní motivy. Dichotomické vnímání technického převratu, který boří i vytváří, je hluboce zakořeněná představa ve společnosti posledních dvou set let, která může být využita i v naprosto fiktivním světě, jak ostatně dokazuje románová trilogie *Pán prstenů*, plná symboliky protikladů bukolické nevinnosti (Kraj) a industriální zkaženosti (Mordor). Je těžké si představit, že by J. R. R. Tolkiena napadlo připomenout svět „old merry England“ prostřednictvím dobrosrdečných, ale trochu natvrdlých hobitů, v podstatě opisu Engelsových „šťastných, ale duševně mrtvých“ vesnických tkalců předrevoluční Anglie, teprve po přečtení nějaké knížky od Hammondových. Spíše to nasvědčuje tomu, že technologický pesimismus patřil k běžnému hodnotovému profilu anglického intelektuála okolo poloviny 20. století.

Předpověď mladého Engelse, že v Anglii jako nejvíce industrializované zemi poprvé dojde k proletářské revoluci, se nepotvrdila. Angličtí dělníci zůstávali daleko déle než ti kontinentální v liberálním táboře, své požadavky artikulovali liberálním slovníkem a anglická verze dělnické sociální demokracie byla založena až na začátku 20. století. Přesto jeho užití metaforiky revoluce na socioekonomický proces zadalo podnět ke vzniku celého historiografického oboru.

127 N. F. R. CRAFTS, *British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence*, *The Economic History Review* 36/1983, s. 177–199. Crafts ale nebyl rozhodně jediný, kdo toto tvrdil; od poloviny 70. do poloviny 90. let to byla hlavní argumentační výbava hospodářské historiografie.

Ke zhroucení paradigmatu průmyslové revoluce došlo pouze v odborné hospodářské historiografii, nikoli však v populárních syntézách britských dějin nebo ve vzpomínkové kultuře obecně. Zdá se, že historiografie nenašla jinou konceptualizaci pro komplexnost příběhu vztahu člověk – práce – stroj (nebo společnost – produkce – technika). Z toho důvodu se i v anglickém prostoru termín posledních dvacet let opět navrácí.¹²⁸ Například kniha Roberta C. Allena ukazuje, že průmyslová revoluce sice nepřišla „náhle jako blesk z čistého nebe“ (Ch. Beard), přesto však nastala.¹²⁹ Průmyslovou revolucí však rozumí především *success story* počátku anglické hospodářské dominance, jež se prosadila (ačkoli již bez výraznější metanarace) v anglické hospodářské historiografii. Snad si tedy mohou na tomto místě dovolit závěrečnou výzvu k znovuhledání společných metodologických a tematických bodů mezi statisticky laděnými hospodářskými dějinami modernizačního růstu a kulturalistickými přístupy v současné sociální historiografii.

128 První pokus o navrácení konceptu do historiografického diskurzu: MAXINE BERG, PAT HUDSON, *Rehabilitating the Industrial Revolution*, *Economic History Review* 45/1992, s. 24–50.

129 Příčiny anglického růstu sleduje již od středověku ROBERT C. ALLEN, *The British Industrial Revolution in Global perspective*, Cambridge 2009. Samozřejmě skepse k revolucím v ekonomické historiografii přetrvává.